

Hızır Yağcı'nın Münafıkları Mescitten Kovduğuna Yönelik Bir Rivâyetin İsnad ve Metin Tahlili

Hızır YAĞCI | <https://orcid.org/0000-0003-3394-7797>

Dr. Öğr. Üyesi | Yazar | hiziryagci@hotmail.com

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi | [ROR: https://ror.org/01a0mk874](https://ror.org/01a0mk874)

Arap Dili ve Edebiyatı | Tekirdağ, Türkiye

Öz

Bu çalışmada Hz. Peygamber'in bazı münafıkları mescitten dışarı çıkarttığına dair bir rivâyetin sened ve metin açısından analizi yapılmış, kaynak değeri üzerinde durulmuştur. Taberî, İbn Ebû Hâtim ve Taberânî tarafından nakledilen bu hadise, ilk üç asırda telif edilen hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Geç dönem bazı kaynakların, olayın Bedir Savaşı'nın vuku bulduğu cuma günü hutbede meydana geldiğinden bahsetmesi, siyer, tarih ve meğâzî kitaplarına müracaatı akla getirirse de erken dönem yazılan bu eserlerde de böyle bir vakadan bahsedilmemiştir. Hadisenin Bedir Savaşı'nın gerçekleştiği cuma günü meydana geldiğini dikkate aldığımızda sahâbeden sadece Abdullah b. Abbas tarafından nakledilmiş olması da dikkat çekicidir. Çünkü İbn Abbas bu sırada beş yaşlarındadır ve bu olayı başka birinden veya birilerinden duymuş olmalıdır. Ancak kaynaklar, çok sayıda kişinin tanık olması gereken bu hadisenin başka bir sahâbî tarafından nakledildiğinden bahsetmemektedir. Rivâyetin senedinde bulunan râvilere gelince, Taberî ve Taberânî'nin naklettiği tarikhlerde yer alan Hüseyin b. Amr'ın zayıf bir râvi olduğu, özellikle -bu rivayette olduğu gibi- babasından yaptığı nakillerde güvenilir olmadığı tespit edilmiştir. Diğer yandan hadisin bütün tarikhlerinde yer alan Esbât b. Nasr ise çok hata yapan bir râvidir. Bu hadisi Esbât b. Nasr'dan başkası da Süddî'den nakletmemiştir. Muhteva bakımından bu rivayeti destekleyen başka bir rivayetin de sened ve metin açısından benzer problemleri olduğu görülmüştür. Hadisin muhtevasına baktığımızda, Allah resulünün bir cuma hutbesinde "Kalk ey falan! çık dışarı. Çünkü sen münafıksın. Kalk ey falan! çık dışarı. Çünkü sen münafıksın" buyurarak cuma namazına gelmiş insanları mescitten kovması, onun tebliğ metoduyla ve münafıklarla olan siyasetli ilişkisi ile örtüştüğü söylenemez. Başta liderleri Abdullah b. Übey b. Selûl olmak üzere münafıkların her fırsatta fesat çıkarma çabalarına mukabil her zaman teyakkuzda olsa da yine de onlara karşı çeşitli sebeplerle müsamahakâr davrandığı görülmüştür. Çünkü o, münafıkları toplum içinde yalnızlığa mahkûm etme politikası izlemiş, isimleriyle değil, karakter ve davranışlarıyla onlardan bahsetmiştir. Yüce Allah'ın onları ödleri patlayan bir topluluk olarak nitelemesi sebebiyle, muhtemelen bu ruh halleriyle onları İslam toplumu için daha az zararlı görmüş ve toplum içinde ifşa etmek suretiyle korkularından sıyrılıp cesaretlerini toplamalarına fırsat vermemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber, İslâm dairesine giren herkesin kendisini güvende hissetmesini istemiş, hoşgörülü olmayı ve kuşatıcı bir siyaset takip etmeyi her zaman ilke edinmiştir. Bu sebeple insanların beyanlarını esas almış, niyet okumalarını kabul etmemiş, insanların doğru yolu bulmalarına sürekli fırsat tanımıştır. Böylece rivâyetin isnadının zayıf, muhtevasının ise Hz. Peygamber'in münafıklara karşı tutumuyla ve tebliğ metoduyla mütenezip olmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Münafık, Mescid, İsnad, Metin.

Atıf Bilgisi

Yağcı, Hızır. "Hz. Peygamber'in Münafıkları Mescitten Kovduğuna Yönelik Bir Rivâyetin İsnad ve Metin Tahlili". *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (Ekim 2023), 259-271. <https://doi.org/10.32950/rid.1343012>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 14.08.2023	Kabul Tarihi: 14.10.2023	Yayın Tarihi: 20.10.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

The Isnad and Textual Analysis of a Narration that Hz. Muhammed Expelled the Hypocrites from the Mosque

Hızır YAĞCI | <https://orcid.org/0000-0003-3394-7797>

Assist. Prof. Dr. | Author | hiziryagci1@hotmail.com

Tekirdağ Namık Kemal University | <https://ror.org/01a0mk874>

Arabic Language and Rhetoric | Tekirdağ, Türkiye

Abstract

In this study, an analysis of a narration that the Prophet expelled some hypocrites from the mosque was analyzed in terms of script and text, and its source value was emphasized. This hadith, which was reported by Tabari, Ibn Abu Hatim and Taberani, could not be detected in the hadith references that were written in the first three centuries. Although some sources of the late period mention that the incident occurred in the sermon on the Friday when the Battle of Badr took place, it brings to mind the reference to the books of siyer, history and meğāzī, but such a case was not mentioned in these works written in the early period. Considering that the incident occurred on a Friday when the Battle of Badr took place, only Abdullah b. Abbas It is also remarkable that it was transferred by Abbas. Because Ibn Abbas was about five years old at this time and he must have heard about this event from someone or someone else. However, the sources do not mention that this event, which should have been witnessed by many people, was reported by another Companion. As for narrators in the deed of the narration, Hüseyin b. Amr has been determined that he was a weak narrator, especially in the narrations he made from his father -as in this narration-. On the other hand, Esbat b. Nasr, on the other hand, is a narrator who makes many mistakes. This hadith was narrated by Esbat b. Nasr No one other than he narrated it from Suddi. It has been seen that another narration that supports this narration in terms of content has similar problems in terms of promissory notes and text. When we look at the content of the hadith, in a Friday sermon, the Messenger of Allah said, "Get up! get out. Because you are a hypocrite. Get up and stuff! get out. It cannot be said that his expulsion of people who came to the Friday prayer by saying "You are a hypocrite" from the mosque coincides with his method of conveying and his political relationship with hypocrites. Their leader, Abdullah b. Ubey b. Selul. Although he was always on the alert against the efforts of hypocrites, especially Selül, to cause mischief at every opportunity, it was seen that he still acted tolerantly against them for various reasons. Because he followed the policy of condemning the hypocrites to solitude in society, and spoke of them not by their names but by their character and behavior. Due to the fact that Almighty Allah described them as a group of people who were furious, he probably saw them as less harmful to the Islamic society with their moods and did not give them the opportunity to get over their fears and gather their courage by revealing them in public. Also, The Prophet wanted everyone who entered the circle of Islam to feel safe, and always adopted the principle of being tolerant and following an encompassing policy. For this reason, it was based on people's statements, did not accept intention readings, and gave people the opportunity to find the right way. Thus, the isnad of the narration is weak and its content seen that the Prophet's attitude towards hypocrites and his method of conveying were not compatible.

Keywords

Hadith, Hypocrite, Masjid, Isnad, Text.

Citation

Yağcı, Hızır. "The Isnad and Textual Analysis of a Narration that Hz. Muhammed Expelled the Hypocrites from the Mosque". *Rize Theology Journal* 24 (October 2023), 259-271. <https://doi.org/10.32950/rid.1343012>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 14.08.2023	Date of Acceptance: 14.10.2023	Date of Publication: 20.10.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Hz. Peygamber hangi din ve inanca sahip olursa olsun insanın saygınlığına dikkat çekmiş, özen göstermiş ve kimseyi dışlayıcı bir tutum sergilememiştir. Yanından bir cenaze geçince ayağa kalkmış, kendisine bunun bir yahudi cenazesi olduğu hatırlatılınca “O da bir can değil midir?”¹ şeklinde cevap vermiştir. İnsanlardan gördüğü incitici söz ve davranışlara rağmen bir gün hak dini benimserler beklentisiyle onlardan umudunu asla kesmemiştir. Münafıklarla olan ilişkisi de genel anlamda bu çerçevede olmuştur. Vahyin yönlendirmesi dışında onlara herhangi bir yaptırım uygulamayı benimsemediği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Resulullah'ın tebliğ metodu ve münafıklara karşı genel tutumu ile uyumu kuşku uyandıran bir rivâyet, sened ve metin açısından ele alınıp değerlendirilecektir. Ele alacağımız rivâyet ve benzer muhtevalı haberlerden hareketle münafıkların mescitten kovulmasının gerekliliği yönünde çıkarılan hükümler ve verilen fetvalar² problemleri görüldüğünden, ilgili rivâyetin ciddiyetle ele alınması ve sıhhat tespitinin yapılması ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü mescitten kovulması gereken münafıkların tespiti bile başlı başına toplumsal kaosu gerektirebilecek bir durum olarak dikkat çekmektedir. Hâlbuki Kur'an fitneyi insan öldürmekten daha büyük bir kötülük olarak nitelemiş,³ Hz. Peygamber de hayatı boyunca bu konuda hassasiyet göstermiştir. Bu rivâyet hakkında daha önce müstakil bir çalışma yapılmadığından rivâyetin kaynakları tespit edildikten sonra hadisin senedinde yer alan râvilerin durumu cerh ve ta'dîl kaynaklarından tespit edilerek sened analizi yapılacaktır. Rivâyetin kaynak değeri ve senedinde geçen râviler hakkında yapılacak değerlendirmelerden sonra hadisin muhtevası Hz. Peygamber'in tebliğ metodu ve münafıklara karşı genel tutumu açısından ele alınacaktır. Bir hadisin sıhhat tespitine yönelik yapılan bu çalışma ile tek hadis çalışmaları literatürünün yanı sıra hadis şerhçiliği alanında da mütevazı bir katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Abdullah b. Abbas'tan nakledilen bahse konu rivâyet şöyledir:

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ جُمُعَةٍ خَطِيبًا، فَقَالَ: «قُمْ يَا فَلَانُ فَاخْرُجْ، فَإِنَّكَ مُنَافِقٌ، اخْرُجْ يَا فَلَانُ، فَإِنَّكَ مُنَافِقٌ»، فَأَخْرَجَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ، فَفَضَّحَهُمْ، وَلَمْ يَكُنْ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ شَهِدَ تِلْكَ الْجُمُعَةَ لِحَاجَةٍ كَانَتْ لَهُ، فَلَقِيَهُمْ عُمَرُ وَهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْمَسْجِدِ فَخَتَبَهُمْ مِنْهُمْ اسْتِحْيَاءً أَنَّهُ لَمْ يَشْهَدْ الْجُمُعَةَ، وَظَنَّ أَنَّ النَّاسَ قَدْ انْصَرَفُوا، وَخَتَبُوا هُمْ مِنْ عُمَرُ، وَظَنُّوا أَنَّهُ قَدْ عَلِمَ بِأَمْرِهِمْ، فَدَخَلَ عُمَرُ الْمَسْجِدَ، فَإِذَا النَّاسُ لَمْ يَنْصَرَفُوا. فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ: أَبَشِّرْ يَا عُمَرُ، فَقَدْ فَضَّحَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ الْيَوْمَ.

İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir. Resulullah (s.a.v.) cuma günü hutbe okumak için ayağa kalktı ve “Kalk ey falan! çık dışarı. Çünkü sen münafıksın. Kalk ey falan! çık dışarı. Çünkü sen münafıksın” diyerek onları isimleri ile ifşa ederek rezil etti. Ömer b. el-Hattab (r.a.), bir ihtiyacı nedeniyle o cuma günü gelememişti. Onlar mescidden dışarı çıkarken Ömer onlarla karşılaşınca cumaya yetişemedi düşüncesiyle utanarak onlardan saklanmaya çalıştı. İnsanların namazı bitirip ayrılmaya başladığını zannetti. Onlar da durumlarını bildiği düşüncesiyle Ömer'den saklanmaya çalıştılar. Ardından Ömer mescide girdi ve gördü ki insanlar henüz namazı bitirmemişler. Adamın biri Ömer'e dedi ki: Müjde Ey Ömer! Allah bugün münafıkları rezil etti.⁴

1. Rivâyetin Geçtiği Kaynaklar

Rivâyet asrında⁵ senediyle birlikte hadisi nakleden kaynaklarda rivâyetin tarihlerini şematik olarak şu şekilde göstermemiz mümkündür:

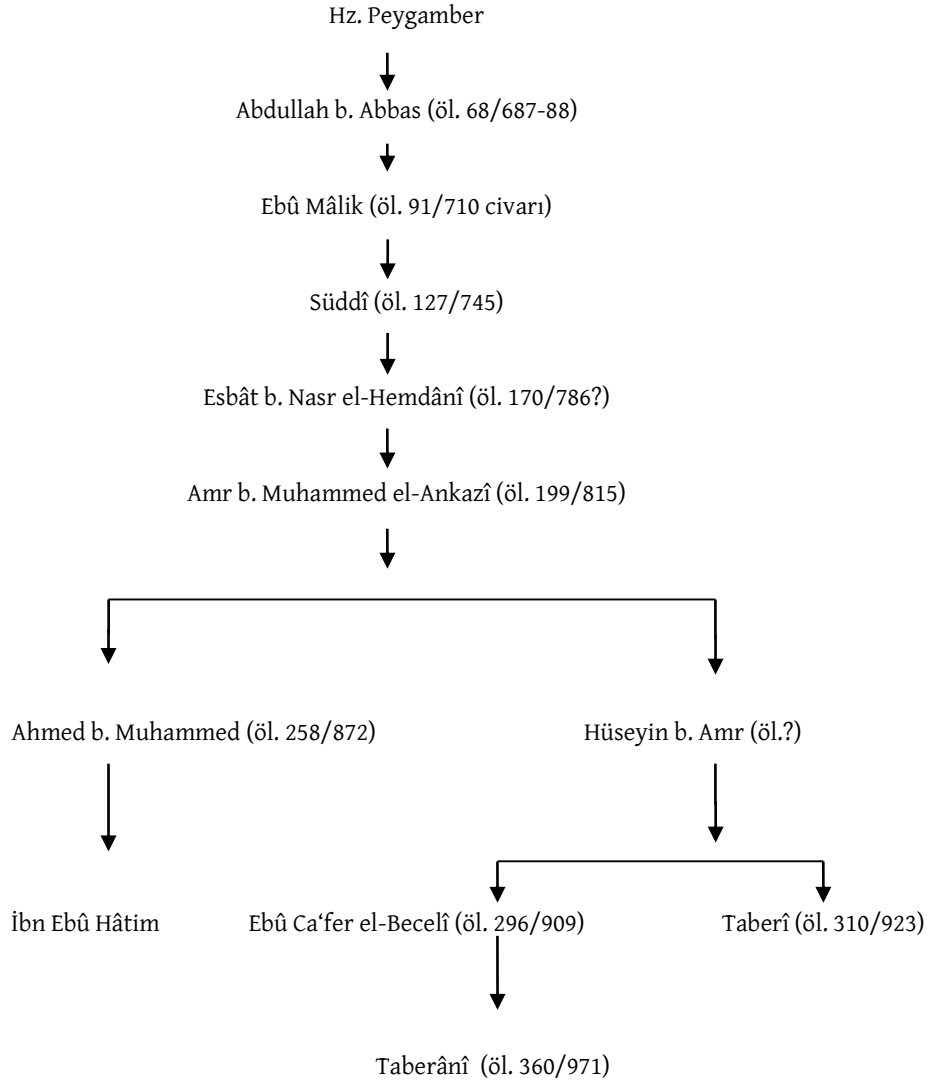
¹ Buhârî, “Cenâiz”, 49; Müslim, “Cenâiz”, 81.

² Bk. Hacı Çiçek, “Münafıkların İnanç Dünyası ve Hz. Peygamber Devrinde Münafıklar”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2012), 199-222.

³ el-Bakara 2/191.

⁴ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 11/644; İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîrül-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetu Nazzâr Mustafa el-Bâz, 1998), 6/1870; Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-evaş*, thk. Târik b. İvazullah b. Muhammed & Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1995), 1/241.

⁵ Beşinci asrın ortalarına kadar olan dönem kastedilmektedir. Bk. Abdullah Aydınlı, *Hadis İstilahları* (İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006), 261; Ömer Faruk Akpınar, *Rivâyet Asrında İlet: Bezzâr Örneği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 16.

Bu rivâyeti, Sa'lebî (öl. 427/1035),⁶ Mekkî b. Ebû Tâlib (öl. 437/1046),⁷ Vâhidî (öl. 468/1076),⁸ Sem'ânî (öl. 489/1096),⁹ Begavî (öl. 516/1122),¹⁰ Zemaşerî (öl.538/1144),¹¹ Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210),¹² Hâzin (öl. 741/1341),¹³ İbn Kesîr (öl. 774/1373),¹⁴ Süyûtî

⁶ Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbûrî, *el-Kesf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'an*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhya-i't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 5/87.

⁷ Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'an ve tefsirihî ve ahkâmihî ve cümelin min funûni 'ulûmih* (BAE Şârika: Câmi'atü'ş-Şârika, 2008), 4/3136.

⁸ Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî, *el-Basîf fi tefsiri'l-Kur'an* (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 2009), 11/29.

⁹ Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî, *Tefsiri'l-Kur'an*, thk. Yâsir b. İbrâhîm & Ebû Bilâl Ganîm b. Abbas (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 2/343.

¹⁰ Begavî, Ferrâ', Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed, *Me'âlimü't-tenzil*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhya-i't-Türâsi'l-Arabî, 1999), 2/382.

¹¹ Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf'an haķâ'iki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 2/306.

¹² Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, *Mefâtihü'l-ğayb. et-Tefsiri'l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 1999), 16/131.

¹³ Hâzin, Ali b. Muhammed, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü't-te'vil fi me'âni't-tenzil*, thk. Muhammed Ali Şâhîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 2/400.

¹⁴ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsiri'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 4/179.

(öl. 911/1505),¹⁵ Hatîb eş-Şîrbînî (öl. 977/1570),¹⁶ Ebussuûd Efendi (öl. 982/1574),¹⁷ İsmâil Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725),¹⁸ Şevkânî (öl.1250/1834)¹⁹ ve Âlûsî (öl. 1270/1854)²⁰ gibi müfessirler “Çevrenizdeki bedevilerden birtakım münafıklar vardır. Medine halkından da münafıklıkta direnenler var ki sen onları bilmezsin. Biz onları biliriz. Onlara iki defa azap edeceğiz. Sonra da büyük bir azaba itileceklerdir”²¹ ayetinin tefsirinde nakletmişlerdir. Bu ayette geçen iki azaptan ilkini, genelde yukarıdaki hadiste geçen, münafıkların Hz. Peygamber tarafından mescitten kovulmak suretiyle yaşadıkları yüzüzlük ve utanç olarak değerlendirmişlerdir. İkinci azabın ise kabir azabı olduğu ifade edilmiştir.

Rivâyet asrından sonra şerh ve derleme niteliğindeki bazı hadis kaynaklarında nakledilen bu rivâyete Heysemî (öl. 807/1405),²² İbn Hacer (öl. 852/1448),²³ Aynî (öl. 855/1451),²⁴ Kastallânî (öl. 923/1517),²⁵ Rûdânî (öl.1094/1683)²⁶ ve Şinkîtî, (öl. 1354/1935),²⁷ gibi âlimler de eserlerinde yer vermiştir.

Hadisin kaynak değerine baktığımızda, hicri ilk üç asırda telif edilen hadis kaynaklarından hiçbirinde yer almadığı görülmektedir.²⁸ Dahası aynı dönemde kaleme alınan siyer, megâzî ve tarih kaynakları da bu rivâyetten bahsetmemektedir. Bu kitaplarda geçen benzer muhtevalı rivâyetlerden ise bilahare bahsedilecektir. Tespitlerimize göre ilk defa hicri üçüncü asrın ikinci yarısında kaleme alınan Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân* adlı tefsirinde yer alan bu rivâyet, daha sonra yukarıdaki şemada gösterilen kaynaklarda senetli olarak diğer kaynaklarda ise senedi zikredilmeden nakledilmiştir. Genel olarak sahih hadisler ihtiva eden ve bu yönüyle şöhret bularak müslümanların itimadını kazanmış olan ve *asıl*²⁹ diye nitelenen hadis kaynaklarında rivâyetin yer almaması, hadisin sıhhati hakkında olumsuz bir kriter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle rivâyetin hadis literatürüne hicri 4. asırda telif edilen Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü'l-evsaf* adlı eseriyle girebilmiş olması bir nakisa olarak gözükmektedir. Çoğunlukla hocalarının garîb ve ferd rivayetlerini aldığı için Dârekutnî'nin *el-Efrâd*'ına benzetilen bu eserde aziz ve münker rivayetlerin bulunması da³⁰ dikkate alınması gereken bir durum olmalıdır.

2. Rivâyetin Sened Yönünden Değerlendirilmesi

Rivâyetin tariklerinden ve hadisi nakleden müelliflerin ölüm tarihlerinden hareketle muhtemelen rivâyeti ilk nakleden Taberî, daha sonra sırasıyla İbn Ebû Hâtîm ve Taberânî olduğu anlaşılmaktadır. Hadisi nakleden müellifler ve rivâyetin muhtelif tariklerinde geçen râviler hakkında kaynaklarda geçen bilgi ve değerlendirmeleri aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür. Rivâyetin senedinde geçen râvilerin biyografisi hakkında verilecek bilgiler, senedin müellif tarafı dikkate alınarak ölüm tarihlerine göre sıralanacaktır.

1. Taberânî (öl. 360/971): 260/874 yılında Akka'da doğdu. Hadis tahsili için birçok ilim merkezine seyahat etti. Mu'cemleriyle meşhur olan Taberânî, döneminin hadis hafızlarından. Kaynaklar onu güvenilir ve adil olarak nitelemiş, dindarlığından da övgüyle bahsedilmiştir. Talebesi Ebû Bekir İbn Merdüye (öl. 410/1020) ve hadis hâfızı Kıvâmüssünne et-Teymî kendisini

¹⁵ Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *ed-Dürri'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/273.

¹⁶ Hatîb eş-Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Kâhirî, *es-Sîracü'l-münîr fî'l-îâne 'alâ ma'rifeti ba'zı me'ânî kelâmî rabbine'l-hakîmî'l-habîr* (Kahire: Matabaatü Bülâk, 1868), 1/646.

¹⁷ Ebussuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm* (Beyrut: Dâru İhya-i't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 4/98.

¹⁸ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/493.

¹⁹ Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alf b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî, *Fethu'l-kadir* (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr & Beyrut: Dâru'l-Kelim et-Tayyib, 1994), 2/456.

²⁰ Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-meşânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 6/12.

²¹ et-Tevbe 9/101.

²² Heysemî bu rivayeti Taberânî'ye isnad etmiş ve senedindeki Hüseyin b. Amr el-Ankazî'nin zayıf olduğunu belirtmiştir. Bk. Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Hüsameddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994), 7/34.

²³ İbn Hacer, el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, thk. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 1960), 3/233.

²⁴ Aynî, Bedreddin, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhya-i't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 8/199.

²⁵ Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârî* (Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emirîyye, 1905), 2/460.

²⁶ Rûdânî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Süleymân, *Cem'u'l-fevâ'id min Câmi'i'l-uşûl ve Mecma'i'z-zevâ'id*, thk. Ebû Ali Süleyman (Küveyt: Mektebetü İbn Kesîr & Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998), 3/141.

²⁷ Şinkîtî, Muhammed Hıdır, *Kevserü'l-meânî'd-derârî fi keşfi habâyâ Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 12/139.

²⁸ Özellikle sonraki dönemlerde nadir rivâyetlerin yaygınlaştığı, bazı râvilerin çeşitli sebeplerle şaz ve garip rivâyetlerin ardına düştükleri, muhaddislerin kendi aralarında yaptıkları tartışmalardan anlaşılmaktadır. Bk. Üsâme Bozkurt, *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîs'in İç Tartışmaları* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 16-20.

²⁹ Abdullah Aydın, “Asıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/474.

³⁰ Mehmet Görmez, “Taberânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1990), 39/311.

eleştirmişlerse de Zehebî ve İbn Hacer bu eleştirilerin isabetli olmadığına dikkat çekmiştir. Taberânî, 360/971 yılında İsfahan'da vefat etmiştir.³¹

2. İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (öl. 327/938): 240/854 yılında Rey şehrinde doğdu. Erken yaşta hadis tahsiline başladı. Hadiste üstün bir mertebeye sahip tenkitçi bir muhaddis, aynı zamanda fakih bir kişidir. 327/938 yılında doğduğu şehir olan Rey'de vefat etmiştir.³²

3. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (öl. 310/923): 224/839 yılında Taberistan'ın merkezi Amül'de dünyaya gelen Taberî, daha sonra Bağdat'a yerleşmiştir. Özellikle tefsir, hadis, fıkıh ve tarih alanlarında önemli bir otorite kabul edilmiştir. Şîi olmakla itham edilmişse de eserlerinden ehl-i sünnet düşüncesine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Başta Mu'tezile olmak üzere Kaderiye ve Cebriye mezheplerine karşı açıkça tavır gösteren Taberî, 310/923 yılında vefat etmiştir.³³

4. Ebû Ca'fer el-Becelî, Ahmed b. Yahyâ b. İshak el-Hülânî (öl. 296/909): Taberânî'nin hocasıdır. Bağdat da yaşamıştır. Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) ve birçok hadis münekkidi sika olduğunu söylemiştir.³⁴

5. Hüseyin b. Amr b. Muhammed el-Ankazî el-Kûfî (öl. ?): Zayıf bir râvidir.³⁵ Ebû Zür'a, babasından yaptığı rivâyetlerin güvenilir olmadığını belirtmiştir. Ebû Dâvûd rivâyetlerini yazdığını, ancak ondan rivâyette bulunmadığını söylemiştir.³⁶ Heysemî'de (öl. 807/1405) onun zayıf olduğuna dikkat çekmiştir.³⁷ Ebû Hâtim er-Râzî (öl. 277/890) *يتكلمون فيه* /hakkında söz edilmektedir, ifadelerini kullanmıştır.³⁸ Babasından yaptığı rivâyetlerle ilgili Ebû Zür'a'nın ifadeleri bir yana hadis münekkitlerinin ifadeleri onun hadislerinin ancak itibar için yazılabileceğini ortaya koymaktadır.

6. Ebû Sa'îd, Ahmed b. Muhammed b. Yahya b. Sa'îd el-Kattan el-Basrî (öl. 258/872): *Sika*/güvenilir bir râvidir. İbn Ebû Hâtim onun *sadûk*³⁹ olduğunu söylemiştir. İbn Ebû Hâtim ve babasının, güvenilir hadis hocalarından rivâyette bulunurken bu terimi kullandıkları bilinmektedir. İbn Hibbân'ın bu kişi hakkında *mutkn* terimini kullanması da bu durumu desteklemektedir. Çünkü İbn Hibbân, *mutkn* ifadesini hadislerini incelemediği kişi hakkında kullanmaz. Ayrıca bu kişinin cerh edildiğine dair bir bilgi de bulunmamaktadır.⁴⁰

7. Ebû Sa'îd, Amr b. Muhammed el-Ankazî el-Kureşî, el-Kûfî (öl. 199/815): *Sika* bir râvidir.⁴¹ Ebû Hanife, Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Esbât b. Nasr el-Hemdânî'den (öl. 170/786 civarı) rivâyet almıştır. İbn Râhûye (öl. 238/853) ve Eşecc el-Kindî (öl. 257/871) gibi hadis hafızları da kendisinden rivâyette bulunmuştur.⁴²

8. Ebû Yûsuf, Esbât b. Nasr el-Hemdânî (öl. 170/786 civarı): Süddî'nin öğrencisidir. Buhârî dışında *Kütüb-i Sitte* müellifleri kendisinden rivâyette bulunmuştur. Çok hata yaptığı söylenmiştir.⁴³ Ebû Zür'a, onun hakkında *يعرف وينكر* /bir bakarsın ma'rif, bir bakarsın münker hadis rivâyet eder,⁴⁴ demiş ve Müslim'i, ondan rivâyet ettiğinden dolayı tenkit etmiştir. Ebû Zür'a'nın bu

³¹ İbn Mende, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Abdî el-İsfahânî, *Tercemetü't-Taberânî*, 7; Görmez, "Taberânî", 39/310-312.

³² İbn Ebû Ya'la, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî, *Tabağatü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rif, ts.), 2/55; Raşit Küçük, "İbn Ebû Hâtim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/432-434.

³³ Sıbt İbnü'l-Acemî, Ebû'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl et-Trâblusî el-Halebî, *el-Keşfü'l-Hasîş 'ammen rumiye bi-vaz'î'l-hadis*, thk. Subhî es-Sâmerrâî (Beyrut: Alemü'l-Kütüb & Mektebetu'n-Nahda'l-'Arabiyye, 1987), 221; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/314-318.

³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 6/457; Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmet el-Arnaût&Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhya-i't-Türâs, 2000), 8/155.

³⁵ Fâlûcî, Ekrem b. Muhammed Ziyâde el-Eserî, *Mu'cemu şuyûhi't-Taberî* (Ürdün: ed-Dârü'l-Eseriyye-Kahire: Dâru İbn Affân, 2005), 217.

³⁶ İbn Hacer, el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân* (Beyrut: Müessesetü'l Alemî, 1971), 2/307.

³⁷ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 4/247; 7/34.

³⁸ İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifil-Osmâniyye-Beyrut: Dâru İhyâ-i Türâsi'l-Arabî, 1952), 3/62.

³⁹ Râvinin çoğunlukla sika bazen de zayıf olduğunu ifade eden bir hadis terimidir.

⁴⁰ İbn Hacer, *Tahrîru takrîbi't-tehzîb*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf & Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/75.

⁴¹ İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Ma'rifetü's-sîkât min ricâli ehlil-ilm ve'l-hadis ve mine'd-đu'afâ ve zikru mezâhibihim ve ahhâbihim*, thk. Abdülâzîm Abdülâzîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985), 2/184; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *eş-Sîkât* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifil-Osmâniyye, 1973), 8/482.

⁴² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/262; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehâ rivâye fi'l-Kütüb-i's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme & Ahmed Muhammed Nemir Hatîb (Cidde: Dârü'l-kible & Müessesetu Ulumi'l-Kur'an, 1992), 2/87.

⁴³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 8/249; İbn Hacer, *Tahrîru takrîbi't-tehzîb*, 1/112.

⁴⁴ Ebû Zür'a er-Râzî, *Kitâbü'd-Đu'afâ ve'l-kezzâbin ve'l-metrûkin min aşhâbil-hadis (ed-Đu'afâ ve Ecvibetü Ebî Zür'a 'alâ Suâlâtü'l-Berzei)*, thk. Sa'dî el-Hâşimî (Medine: el-Camiatü'l-İslâmiyye, 1982), 2/464.

tenkidi Müslim'e sorulmuş; Esbât'tan yaptığı rivâyetlerin sika râvilerden nakledilmiş tarikleri bulunduğunu, sadece âlf isnad elde etmek amacıyla ondan rivâyette bulunduğunu ifade etmek suretiyle⁴⁵ Ebû Zür'a'nın tenkidinin haklılığını kabul etmiş görülmektedir. Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (öl. 219/834) onun zayıf olduğunu söylemiş, Ahmed b. Hanbel'in de (öl. 241/856) onun zayıf olduğu imasında bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Ayrıca bu hadisi Esbât b. Nasr'dan başkası Süddî'den nakletmemiştir.⁴⁷

9. Süddî, Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdirrahmân b. Ebî Kerîme el-A'ver el-Kebîr el-Kûfî (öl. 127/745): Tâbiîn neslinin küçüklerindedir. Aslen Hicazlı olan Süddî, Kûfe'de yaşamıştır. Şiflikle itham edilmiştir. Birçok sahâbî ile görüşen Süddî, Enes b. Mâlik'ten hadis dinlemiştir. Bazı kaynaklar, İbn Abbas'tan rivâyette bulunduğuna dair bilgilere yer verse de bu rivâyetleri daha çok Ebû Mâlik ve Ebû Sâlih kanalıyla İbn Abbas'tan naklettiği söylenmiştir.⁴⁸ Nitekim bu rivâyette de Ebû Mâlik kanalıyla İbn Abbâs'tan nakilde bulunmuştur.

10. Gazvân, Ebû Mâlik el-Gıfârî el-Kûfî (öl. 91/710 civarı): Sika bir râvidir.⁴⁹ Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî eserlerinde onun hadislerine yer vermiştir.⁵⁰

11. Abdullah b. Abbas (öl. 68/687-88): Sahâbîdir.⁵¹

Hadisin senedini incelediğimizde Taberî ve Taberânî'nin rivâyeti naklettiği Hüseyin b. Amr'ın zayıf bir râvi olması, özellikle de bu rivâyette olduğu gibi babasından yaptığı rivâyetlerde güvenilir olmaması, ayrıca rivâyetin bütün tariklerinde yer alan Esbât b. Nasr'ın genel olarak zayıf kabul edilmesi, rivâyetlerinin ancak itibar için yazılabileceğini ortaya koymaktadır. Hadisin sahâbe tabakasından sadece Abdullah b. Abbas'tan nakledilmesinin de problemliliği söylelenebilir. Çünkü olay Hz. Peygamber'in cuma hutbesi irad ettiği kalabalık bir cemaatin huzurunda gerçekleşmiştir. Hatta bazı sonraki kaynaklar, hadisenin Bedir Savaşı'nın (2/624) gerçekleştiği cuma günü hutbede meydana geldiğini kaydetmektedir.⁵² Buna göre Abdullah b. Abbas beş yaşlarındadır ve rivâyet sabitse başka bir sahâbiden duymuş olmalıdır.⁵³ Bununla birlikte bu haber, Abdullah b. Abbas'ın kendisinden duyduğu veya Hz. Peygamber'den duymuş olması gereken başka yüzlerce sahâbiden herhangi birinden nakledilmiş değildir.

3. Rivâyetin Metin Yönünden Değerlendirilmesi

Rivâyetin geçtiği kaynaklarda muhtevanın değişik şekilde anlaşılmasına ve yorumlanmasına sebep olabilecek bir anlatım farklılığı tespit edilememiştir. Bu durum, bazı teferruat bilgileri içerse de sonraki kaynaklar için de söz konusudur. Sonraki kaynaklar, hadisi senedsiz nakletmişler, ancak bahsi geçen kaynaklara isnad etmişlerdir. Hz. Peygamber'in, "Kalk ey falan! çık dışarı. Çünkü sen münafıksın. Kalk ey falan! çık dışarı. Çünkü sen münafıksın" ifadelerine muhatap olan kişilerin kim olduğu konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi de mevcut değildir. Bazı tefsirlerde bu kişilerin mescitten kovulmaları üzerine kardeşleri onları mescitten çıkarma görevini üstlendiğine dair bilgiler mevcuttur.⁵⁴ Ne var ki ne bu kişiler hakkında ne de bu kişilerin münafıkların kim olduğu konusunda verdiği herhangi bir bilgi tespit edilememiş, Bedir Savaşı'nın anlatıldığı siyer, tarih ve megâzî kitaplarında da böyle bir habere ulaşılamamıştır.

Daha önce ifade edildiği gibi hadisin muhtevası, Hz. Peygamber'in tebliğ metodu ve münafıklara karşı genel tutumu açısından ele alınacaktır. Bu sebeple rivâyetin içeriğine baktığımızda, cuma namazına gelmiş insanları mescitten kovmanın, Hz.

⁴⁵ Mizzi, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 1/420.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 1/96.

⁴⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsâf*, 1/241.

⁴⁸ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 6/318; İsmail Cerrahoğlu, "Süddî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/17-18.

⁴⁹ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/101; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/116.

⁵⁰ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/101.

⁵¹ Bk. İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-aşhâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992), 3/933-34.

⁵² Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, thk. Muhammed Mu'tez Kerîmuddin (Beyrut: Risâletü'l-Alemiyye, 2015), 11/416.

⁵³ Allah resulü vefat ettiğinde Abdullah b. Abbas on üç yaşında idi. 1660 hadis rivâyet ederek çok hadis rivâyet eden sahâbîler arasında yer almıştır. Rivâyet ettiği hadislerin bir kısmını bizzat Hz. Peygamber'den duymuşsa da çoğunu babası Abbas b. Abdülmuttalib, Hz. Ömer, Hz. Ali, Muâz b. Cebel, Abdurrahman b. Avf, Ebû Zer, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Süfyân, ve diğer sahâbîlerden öğrenmiştir. Bk. İsmail Lütfî Çakan & Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/76-79.

⁵⁴ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmî li-ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî & İbrâhîm Atfîş (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 14/247.

Peygamber'in tebliğ metoduyla örtüştüğü söylenemez. Çünkü o, hoşgörülü olmayı ve kuşatıcı bir siyaset takip etmeyi her zaman ilke edinmiştir. Özellikle münafıkların fesat çıkarma gayretlerine karşı her zaman ihtiyatlı bir tutum sergilemiş, teyakkuzda olmuş, ancak siyaseten de olsa müsamahakâr tutumundan vazgeçmemiştir. Öncelikle İslâm dairesine giren herkesin kendisini güvende hissetmesini istemiştir. Bu sebeple insanların beyanlarını esas almış, niyet okumalarını kabul etmemiş, insanların doğru yolu bulmalarına sürekli fırsat tanımıştır. Bir seriyye esnasında "lâ ilâhe illallah" demesine rağmen Mirdâs b. Nehik adında bir şahsı, canını kurtarmak için müslüman oldu düşüncesiyle öldüren Üsâme b. Zeyd'e (öl. 54/674) "Kalbini mi yardım da (doğru) söyleyip söylemediğini bildin?"⁵⁵ buyurarak yaptığı fiili kınamıştır. Ensâr'dan İtbân b. Mâlik (öl. 50/670), evinin mescit olması için Resulullah'ın (s.a.v.) teşrif edip evinde namaz kılmasını arzu etmişti. Namazdan sonra ziyafete geçildi ve orada bulunanlardan bir kimse Mâlik b. Duşüm'ün nerede olduğunu sordu. Bir başkası ise, o münafıktır, Allah ve Resulünü sevmez, dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Böyle söyleme! görmüyor musun o, "lâ ilâhe illallah" diyor ve bununla Allah rızasını arzuluyor. Bu kişi Bedir Savaşı'na katılmadı mı? Allah kendi rızasını dileyerek "lâ ilâhe illallah" diyen kimseye cehennemi haram kılmıştır"⁵⁶ buyurarak o kişiyi ikaz etmiştir. Münafıkların lideri konumundaki Abdullah b. Übey b. Selûl (öl. 9/631) her fırsatta müslümanlar arasında fesat çıkarma gayretinde olmuştur. Müreysî Savaşı'ndan (5/627) dönüşte muhacirler aleyhine yakışsız sözler sarf etmiş, bunun üzerine müslümanların onu öldürmeye varacak kadar ileri giden tepkilerini bizzat Hz. Peygamber engellemiştir. Yine bu esnada Hz. Âişe hakkındaki iftiranın önde gelen tertipçisi olduğu ve bu sebeple büyük azaba uğrayacağına vahiyle işaret edilen⁵⁷ Abdullah b. Übey b. Selûl'ün bu davranışı, Hz. Peygamber'i oldukça üzümüş, ancak ona karşı çeşitli nedenlerle daima müsamahalı davranılmasını istemiştir. Bu arada Hz. Ömer onu öldürmek istemiş, Hz. Peygamber ise "(Bırak onu!) Halk, Muhammed arkadaşlarını öldürmeye başladı diye dedikodu yapmasın"⁵⁸ buyurmuştur. Hatta yirmi gün süren ve ölümüyle neticelenen hastalığında da her gün onu ziyaret etmiştir.⁵⁹ Her ne kadar bazı tefsir kaynaklarında Hz. Peygamber'in bazı şahısları münafık olarak nitelediğine dair rivâyetler varsa da⁶⁰ bu haberlerin de hadis ve siyer kaynaklarında yer almaması, gerek Kur'an'ın, gerekse Hz. Peygamber'in münafıklardan isimleriyle değil karakter ve davranışlarıyla⁶¹ bahsetmesi bu rivâyetlerin teyidini zorlaştırmaktadır.

İbn Atıyye el-Endelüsî (öl. 541/1147) Hz. Peygamber'in bu metoduna dikkat çekerek onun bu davranışının tedip amaçlı olduğunu ve bu durumun onları İslâm'dan çıkarmadığını savunmuştur.⁶² Bu durumda İbn Atıyye'nin bu hitaba muhatap olanların itikatta değil, amelde münafık olan kimseler olduğu fikrini benimsediği anlaşılmaktadır. Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), İbn Atıyye'nin bu görüşünü isabetli bulmamış; mescitten kovulanların isyankârlıklarından dolayı değil, onlar müslüman görünmeye çalışsa da Hz. Peygamber'in gözünde kâfir/münafık olduklarından dolayı mescitten çıkarıldığını savunmuş,⁶³ ancak gerek İbn Atıyye gerekse Ebû Hayyân hadisin sıhhatine yönelik bir yorumda bulunmamıştır.

Ahmed b. Hanbel, Ukbe b. Amr'dan (öl. 42/662 [?]) muhteva bakımından bu rivâyeti destekleyen şöyle bir nakilde bulunmuştur.

حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ سَلْمَةَ، عَنْ عِيَّاضِ بْنِ عِيَّاضٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ قَالَ خَطَبَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خُطْبَةً فَحَمِدَ اللَّهُ وَأَثْنَى عَلَيْهِ، ثُمَّ قَالَ: إِنَّ فِيكُمْ مُنَافِقِينَ فَمَنْ سَمِعْتُمْ فَلْيُكِّمُوا، ثُمَّ قَالَ فَمَنْ يَأْتِي فُلَانًا فَمَنْ يَأْتِي فُلَانًا حَتَّى سَمِعَ سِتَّةَ وَثَلَاثِينَ رَجُلًا

Ebû Mes'ûd Ukbe b. Amr şöyle rivâyet etmiştir: Resulullah (s.a.v.) bize bir hutbe okudu. Allah'a hamd ve sena ettikten sonra şöyle buyurdu: "Aranızda münafıklar var. İsmi söylemişim ayağa kalksın. Kalk ey falanca" diyerek otuz altı kişinin ismini verdi.⁶⁴

Bûsîrî (öl. 840/1436) bu rivâyetin râvilerinin sika olduğunu söylemiştir.⁶⁵ Ancak hadisin senedindeki İyâz b. İyâz'ın babasından,

⁵⁵ Müslim, "İmân", 158.

⁵⁶ Buhârî, "Salât", 46; Müslim, "Mesâcid", 263.

⁵⁷ en-Nûr 24/11.

⁵⁸ Buhârî, "Menâkıb", 8; Müslim, "Birr", 62.

⁵⁹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr ed-Dımaşki eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Dâru Hicr li't-Tibâa ve'n-neşr ve't-Tevzi', 1997), 7/218.

⁶⁰ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/281.

⁶¹ el-Bakara 2/204-205; Âl-i İmrân 3/120; en-Nisâ 4/61, 138-139; et-Tevbe 9/64, 67; en-Nûr 47-50; el-Haşr 49/16; el-Münâfikûn /1-4; Müslim, "Sıfatü'l-Münâfikîn", 1, 7, 17, 58.

⁶² İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Muhârrerü'l-veciz fi tefsiri'l-kitâbi'l-aziz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 3/76.

⁶³ Ebû Hayyân, el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhtâf*, 11/417.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 37/36.

⁶⁵ Bûsîrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâil, *İthâfî'l-hıyere bi-zevâ'idil-mesânîdî'l-aşere*, nşr. Dâru'l-Mişkât li'l-Bahsi'l-Alemî (Riyad: Dâru'l-vatan, 1999), 8/87.

babasının da Ebû Mes'ûd'an sema etmediği ifade edilmiştir.⁶⁶ Şuayb Arnaût (1928-2016) rivâyetin isnadının zayıf, metninin ise münker olduğunu savunmuştur.⁶⁷ Ayrıca hadisin sahâbî râvisi olan Ebû Mes'ûd'un Bedir Savaşı'na katılıp katılmadığına yönelik farklı bilgiler mevcuttur.⁶⁸

Bu rivâyette de Hz. Peygamber'in ismini saydığı münafıklar kimlerdir? bu konuda hadis kaynaklarında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bazı siyer kaynaklarında Hz. Peygamber'in emriyle mescitten çıkarılan münafıklardan bahsedilmektedir.⁶⁹ İbn Hişâm'ın anlattığına göre, münafıklar mescide geliyor, müslümanları dinliyor ve onlarla alay ediyorlardı. Yine bir gün onlardan bir grup mescitte toplanmış, aralarında gizlice konuşurlarken Resulüllah onları görmüş ve mescitten dışarı çıkarılmalarını istemişti. Bunun üzerine bazı sahâbîler zorla onları mescitten dışarı çıkarmıştı.⁷⁰ Ancak Hz. Peygamber'in bazı kimseleri münafık olarak niteleyerek mescitten çıkarması ciddi bir meseledir. Bu nitelemeden sonra sahâbenin bunlarla olan iletişimini anlatan başka rivâyetler olması gerektiğini akla getirmektedir. Çünkü Tebük Savaşı'na (9/630) katılmayan Kâ'b b. Mâlik, Mürâre b. Rebî' ve Hilâl b. Ümeyye'ye Hz. Peygamber'in tecrit politikası uygulamasından sonra bu üç kişi hakkında ahabın ve bizzat bu kişilerin anlattıkları birçok olay nakledilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber böyle bir muameleyi çeşitli sebeplerle münafıkların lideri Abdullah b. Übey b. Selül'e ve onun en yakın arkadaşlarına dahi yapmamıştır. O, Medine'de temellerini atmaya çalıştığı İslâm devletinin bünyesinde yaşayan gayr-i müslim unsurların bir araya gelmelerini hoş karşılamamış, özellikle de münafıkları toplum içinde yalnızlığa mahkûm etme politikası izlemiştir.⁷¹ Abdullah Yıldız, Hz. Peygamber döneminde nifâkla itham edilen ve kaynaklarda hadis rivâyetleri bulunan on bir kişi tespit etmiş, ancak bu kimselerden hiçbirinin bizzat Hz. Peygamber tarafından münafıklıkla nitelendirildiğinden bahsetmemiştir.⁷² Hz. Peygamber'in sırdaşı ünvanına sahip olan Hüzeyfe b. Yemân'a (öl. 36/656) Resulüllah (s.a.v.) Tebük Savaşı'nda kendisine suikast düzenleyen münafıkları bildirmiş,⁷³ ancak toplumsal huzurun bozulmaması için onları açıklamasını istememişti. Hatta daha sonraki dönemlerde de Hüzeyfe bu isimleri gizli tutmuştur. Nitekim Hz. Ömer'e cenaze namazını kıldırma amacıyla bir kişi getirilmiş, o sırada yanında bulunan Hüzeyfe, Hz. Ömer'i çimdikleyerek uyarılmış, ancak şahsın münafık olduğu deşifre edilmemiştir. Bu konuda nakledilen bilgilerden Hüzeyfe'nin, Hz. Ömer'e dahi münafık kimselerin ismini vermek suretiyle bilgilendirmediği anlaşılmaktadır.⁷⁴

Bununla birlikte söz ve davranışları münafıkları ele vermiş,⁷⁵ Hatta İbn Abbas, Yüce Allah'ın onları Tevbe sûresinde peygamberine tanıttığına dikkat çekmiştir.⁷⁶ Nitekim birçok ismi bulunan bu sûreye el-Fâdıha/rezil eden, el-Musîra/ortaya çıkarıcı, el-Münekkile/ibretlik eden, el-Hâfıra/kazan, şeklinde isimlerin verilmesi münafıkların sırlarını saçıp dökmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁷⁷ Ayrıca “Çevrenizdeki bedevilerden birtakım münafıklar vardır. Medine halkından da münafıklıkta direnenler var ki sen onları bilmezsin. Biz onları biliriz. Onlara iki defa azap edeceğiz. Sonra da büyük bir azaba itileceklerdir”⁷⁸ buyruğuyla gerek Medine'nin içerisinde gerekse etrafında münafıkların mevcudiyetine dikkat çekilmiş, “Biz dileseydik, elbette onları sana gösterirdik de onları simalarından tanırdın. Andolsun, sen onları konuşma tarzlarından da tanırsın. Allah, yaptıklarınızı biliyor!”⁷⁹ ayetiyle de konuşmalarıyla kendilerini ele verdiklerinden söz edilmiştir. Yüce Allah, İslam toplumunun içinde onlardanmış gibi görünen bu hastalıklı şahsiyetlerle ilgili Hz. Peygamber'e, “Allah'ın kalplerindeki bildiği kimseler var ya, onlara aldırma, onlara öğüt ver ve kendi nefisleri hakkında etkili ve güzel söz söyle”⁸⁰ buyurarak onlara karşı uygulaması gereken tebliğ metodunun ana çerçevesini bildirmiştir. Bu ayetin tefsirinde etkili sözün cemiyetin önünde değil gizlice, onlarla baş başa kalınca söylenen söz olduğu

⁶⁶ İbn Hacer Askalânî, *Ta'cîlü'l-menfa'a bi-zevâ'idü ricâli'l-e'immeti'l-erba'a*, thk. İkrâmullah İmdâdülhak (Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1996), 2/97.

⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, 37/36. Muhakkikin notu.

⁶⁸ Mücteba Uğur, “Ebû Mes'ûd el-Bedri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/187.

⁶⁹ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Mustafa es-Sekkâ vd. (Kahire: Şerike Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1955), 1/529.

⁷⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/528.

⁷¹ Ahmet Önkâl, *Resulüllah'ın İslâm'a Davet Metodu* (Konya: Esra yayınları, 1993), 378.

⁷² Abdullah Yıldız, “Kendilerine Nifâk İsnâd Edilen Sahâbîler ve Rivâyetleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/25 (Haziran 2011), 109-166.

⁷³ Bu hadiseye Kur'an'da şu şekilde işaret edilmiştir: “(Münafıklar, peygamberle alay ve ona hakaret sözünü) söylemediklerine dair Allah'a yemin ediyorlar. Gerçek şu ki o küfür sözünü söylediler ve müslüman olduktan sonra inkâr etmiş oldular. Ayrıca başarısız oldukları şeye (peygamberi öldürmeye) de kalkıştılar. Hâlbuki intikama kalkışmalarının Allah ve Resulü'nün kendilerini lütfundan zenginleştirmiş olmasından başka bir gerekçesi yoktu. Eğer tövbe ederlerse, kendileri için hayırlı olur. Şayet yüz çevirirlerse, Allah onları dünyada ve ahirette can yakıcı bir azaba çarptıracaktır ve kendileri için yeryüzünde ne bir dost, ne de bir yardımcı olmayacaktır.” et-Tevbe 9/74.

⁷⁴ Muhammed Ahîskâlî, “Hüzeyfe b. Yemân'ın (öl. 36/656) Hz. Peygamber'le Sırdaşlığı ve Münafıkları Bilme Meselesi”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Haziran 2022), 106, 109. (91-114)

⁷⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/184.

⁷⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Şur'ân*, 16/252. Bk. Tevbe 9/64-69.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/241.

⁷⁸ et-Tevbe 9/101.

⁷⁹ Muhammed 47/30.

⁸⁰ en-Nisâ 4/63.

üzerinde durulmuş ve şöyle denmiştir: Kim sana tek başına nasihat ederse gerçekten nasihat etmiş demektir. Toplum önünde sana nasihat eden ise seni rezil etmiş demektir.⁸¹ Ayrıca Yüce Allah, münafıkları korkudan ödleri patlayan bir topluluk olarak nitelediğinden⁸² Allah resulü muhtemelen onları bu ruh halleriyle İslam toplumu için daha az zararlı görmüş olmalı ki münafıkları cemiyet içinde ifşa etmek suretiyle korkularından sıyrılıp cesaretlerini toplamalarına engel olma yolunu benimsemiştir.

Sonuç

Allah resulünün bir cuma hutbesinde “Kalk ey falan! çık dışarı. Çünkü sen münafıksın. Kalk ey falan! çık dışarı. Çünkü sen münafıksın” buyurarak bir grup münafığı mescitten kovduğuna yönelik bu rivayeti Taberî ve İbn Ebû Hâtim tefsirlerinde, Taberânî de *el-Mu‘cemü’l-evaş* adlı eserinde senetli olarak nakletmişlerdir. Daha sonra birçok tefsir kaynağı ile şerh ve derleme niteliğindeki bazı hadis kaynakları da rivayeti senetsiz olarak Taberî, İbn Ebû Hâtim ve Taberânî’ye isnad ederek nakletmişlerdir. Ancak rivayet ilk üç asırda yazılan hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Hatta bazı sonraki kaynakların, olayın Bedir Savaşı’nın gerçekleştiği cuma günü hutbede meydana geldiğini kaydetmesini dikkate aldığımızda hadisenin siyer, tarih ve megâzî kitaplarında geçmemesi de manidar gözükmektedir.

Bu rivâyeti sahâbeden sadece Abdullah b. Abbas rivayet etmiştir. Ancak olay cuma günü vuku bulduğuna göre orada bulunan başka sahâbilerden de benzer rivâyetlerin nakledilmesi beklenirdi. Dahası bahsedilen bu cuma Bedir Savaşı’nın gerçekleştiği cuma günü ise bu durumda İbn Abbas beş yaşlarındadır ve hadiseyi zaten başka sahâbilerden duymuş olmalıdır. Ancak rivâyeti başka bir sahâbî nakletmemiştir. Hadisin isnadına gelince, Taberî ve Taberânî’nin rivayetlerinin senedlerinde yer alan Hüseyin b. Amr’ın zayıf bir râvi olduğu, özellikle -bu rivayette olduğu gibi- babasından yaptığı rivayetlerde güvenilir olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca hadisin bütün tarihlerinde yer alan Esbât b. Nasr ise çok hata yapan bir râvidir. Bu hadisi Esbât b. Nasr’dan başkası da Süddî’den nakletmemiştir. Benzer muhtevalı bir başka hadis Ebû Mes‘ûd Ukbe b. Amr’dan nakledilmiştir. Fakat onun da Bedir Savaşı’na katılıp katılmadığına yönelik farklı bilgiler mevcuttur. Ayrıca bu rivâyetin de senedinde bulunan İyâz b. İyâz zayıf bir râvidir ve hadisin metni de münker kabul edilmiştir.

Hadisin muhtevalarına baktığımızda, cuma namazına gelmiş insanları mescitten kovmak, Hz. Peygamber’in tebliğ metoduyla ve münafıklarla olan siyasetli ilişkisi ile örtüştüğü söylenemez. Çünkü o, hoşgörülü olmayı ve kuşatıcı bir siyaset takip etmeyi her zaman ilke edinmiştir. Münafıkların fesat çıkarma çabalarına mukabil her zaman teyakkuzda olsa da onlara karşı müsamahakâr davrandığı görülmüştür. Çünkü o, öncelikle İslâm dairesine giren herkesin kendisini güvende hissetmesini istemiştir. Bu sebeple insanların beyanlarını esas almış, niyet okumalarını kabul etmemiş, insanların doğru yolu bulmalarına sürekli fırsat tanımıştır. Böylece rivâyetin isnadının zayıf, metninin ise Hz. Peygamber’in tebliğ metoduyla ve münafıklara karşı tutumuyla mütenasip olmadığı sonucuna varılmıştır.

⁸¹ İbn Acîbe, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî, *el-Baḥrû’l-medîd fi tefsîri’l-Ḳur’âni’l-mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî (Kahire: neşr. Hasan Abbas Zeki, 1998), 1/521.(7 cilt)

⁸² et-Tevbe 9/129.

Kaynakça | References

- Ahıskalı, Muhammed. "Hüzeyfe b. Yemân'ın (öl. 36/656) Hz. Peygamber'le Sırdaşlığı ve Münafıkları Bilme Meselesi". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Haziran 2022), 91-114.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. 45 cilt. thk. Şuayb Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akpınar, Ömer Faruk. *Rivâyet Asrında İlet: Bezzâr Örneği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Râhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Çur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-meşânî*. 16 cilt. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Aydın, Abdullah. *Hadis İstılahları*. İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006.
- Aydın, Abdullah. "Asıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/474. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Aynî, Bedreddin. *Umdetü'l-ğarî fi şerhi Şahîhi'l-Buğârî*. 25 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Begavî, Ferrâ'. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed. *Me'âlimü't-tenzîl*. 5 cilt. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Bozkurt, Üsâme. *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîs'in İç Tartışmaları*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u'sşahîh*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Bursevî İsmâîl Hakki. *Râhu'l-beyân fi tefsîri'l-Çur'ân*. 10 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Bûsîrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl. *İthâfü'l-hıyere bi-zevâ'idü'l-mesânîdi'l-aşere*. 9 cilt. nşr. Dârü'l-Mişkât li'l-Bahsi'l-Alemî. Riyad: Dâru'l-vatan, 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Süddî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/17-18. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çakan, İsmail Lütfi & Eroğlu, Muhammed. "Abdullah b. Abbas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çiçek, Hacı. "Münafıkların İnanç Dünyası ve Hz. Peygamber Devrinde Münafıklar". *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2012), 199-222.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhtâ*. 22 cilt. thk. Muhammed Mu'tez Kerîmuddin (Beyrut: Risâletü'l-Alemiyeye, 2015.
- Ebû Zû'r'a er-Râzî, Ubeydullâh b. Abdilkerîm b. Yezîd. *Kitâbü'd-Đu'afâ' ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn min aşhâbi'l-ğadîs (ed-Đu'afâ' ve Ecvibetü Ebî Zû'r'a 'alâ Suâlâtî'l-Berzei)*. 3 cilt. thk. Sa'dî el-Hâşimî. Medine: el-Camiatü'l-İslâmiyye, 1982.
- Ebussuûd Efendi. *İrşâdü'l-ağlî's-selîm*. 9 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Fâlûcî, Ekrem b. Muhammed Ziyâde el-Eserî. *Mu'cemu şuyûhi't-Taberî*. Ürdün: ed-Dârü'l-Eseriyye-Kahire: Dâru İbn Affân, 2005.
- Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Görmez, Mehmet. "Taberânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/310-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. 16 cilt. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- Hatîb eş-Şirbînî. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Kâhirî. *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zı me'ânî kelâmi rabbine'l-ğakîmi'l-ğabîr*. 4 cilt. Kahire: Matabaatü Bûlâk, 1868.
- Hâzin, Ali b. Muhammed, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî. *Lübâbü't-te'vîl fi me'ânî't-tenzîl*. 4 cilt. thk. Muhammed Ali Şâhîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. 10 cilt. thk. Hüsameddin el-Kudsî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. 10 cilt. thk. Hüsameddin el-Kudsî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.
- İbn Abdülber en-Nemerî. *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-aşhâb*. 4 cilt. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1992.
- İbn Acîbe, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdi el-Hasenî eş-Şâzelî. *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Çur'ânî'l-mecîd*. 7 cilt. thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî. Kahire: neşr. Hasan Abbas Zeki, 1998.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. 6 cilt. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye-Beyrut: Dâru İhyâ-i Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebû Hâtîm. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-Çur'ânî'l-azîm*. 13 cilt. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Suudi Arabistan: Mektebetu Nazzâr Mustafa el-Bâz, 3. Basım, 1998.

- İbn Ebû Ya'la, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. 2 cilt. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- İbn Hacer Askalânî, *Ta'cîlü'l-menfa'a bi-zevâ'idü ricâli'l-e'immeti'l-erba'a*. 2 cilt. thk. İkrâmullah İmdâdülhak. Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1996.
- İbn Hacer, el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. 7 cilt. Beyrut: Müessesetü'l Alamî, 2. Basım, 1971.
- İbn Hacer, el-Askalânî. *Fethü'l-bârî*. 13 cilt. thk. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1960.
- İbn Hacer, *Tahrîru takrîbi't-tehzîb*. 4 cilt. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf & Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *eş-Şikât*. 9 cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyârî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. 2 cilt. Mustafa es-Sekkâ vd. Kahire: Şerike Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 2. Basım, 1955.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkı eş-Şâfî. *Tefsîrü'l-Çur'âni'l-azîm*. 9 cilt. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 21 cilt. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr li't-Tıbâa ve'n-neşr ve't-Tevzi', 1997.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 cilt. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Kitâbü'd-Đu'afâ' ve'l-metrûkîn*. 3 cilt. thk. Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Ma'rifetü's-şikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-đu'afâ' ve zikru mezâhibihim ve aĥbârihim*. 2 cilt. thk. Abdülâlîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî*. 10 cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emirîyye, 7. Basım, 1905.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-aĥkâmi'l-Çur'ân*. 20 cilt. thk. Ahmed el-Berdûnî & İbrâhîm Atfîş. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Küçük, Raşit. "İbn Ebû Hâtîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Mekkî b. Ebû Tâlib. Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûġi'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Çur'ân ve tefsîrihi ve aĥkâmihi ve cümelin min fününi 'ulûmihi*. 25 cilt. BAE Şârîka: Câmi'atü's-Şârîka, 2008.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*. 35 cilt. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Müslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şâhih*. 3 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Önkal, Ahmet. *Resûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*. Konya: Esra yayınları, 8. Basım, 1993.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-ğayb. et-Tefsîrü'l-kebir*. 32 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1999.
- Rûdânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Süleymân. *Cem'ul-fevâ'id min Câmi'i'l-uşûl ve Mecma'iz-zevâ'id*. 4 cilt. thk. Ebû Ali Süleyman. Küveyt: Mektebetü İbn Kesir & Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü'rî. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Çur'ân*. 10 cilt. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Dâru İhya-i't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Safedî, Ebû's-Safâ Salâhüddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 29 cilt. thk. Ahmet el-Arnaût & Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhya-i't-Türâs, 2000.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temîmî el-Mervezî. *Tefsîrü'l-Çur'ân*. 6 cilt. thk. Yâsir b. İbrâhîm & Ebû Bilâl Ganîm b. Abbas Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997.
- Sıbt İbnü'l-Acemî. Ebû'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl et-Trâblusî el-Halebî. *el-Keşfü'l-ĥaşîs 'ammen rumiye bi-vaz'i'l-ĥadîs*. thk. Subhî es-Sâmerrâî. Beyrut: Alemü'l-Kütüb & Mektebetu'n-Nahda'l-'Arabiyye, 1987.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî. *ed-Dürü'l-menşûr*. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî. *Fethü'l-kadîr*. 6 cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr & Beyrut: Dâru'l-Kelim et-Tayyib, 1994.
- Şinkitî, Muhammed Hidir. *Kevserü'l-meâni'd-derâri fi keşfi habâyâ Sahihî'l-Buhârî*. 14 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsaĥ*. 10 cilt. thk. Târik b. İvazullah b. Muhammed & Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Çur'ân*. 26 cilt. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Uğur, Mücteba. "Ebû Mes 'üd el-Bedrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/187. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *el-Basîĥ fi tefsîri'l-Çur'ân*. 25 cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd

el-İslâmiyye, 2009.

Yıldız, Abdullah. "Kendilerine Nifâk İsnâd Edilen Sahâbîler ve Rivâyetleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/25 (Haziran 2011), 109-166.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübî's-sitte*. 2 cilt. thk. Muhammed Avvâme & Ahmed Muhammed Nemir Hatîb. Cidde: Dârü'l-Kible & Müessesetu Ulumi'l-Kur'an, 1992.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmi'it-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.

